

مفاهیم شهری مورد تأکید در کتاب من لایحضره الفقیه در جهت نیل به الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت

حمیدکرامتی^۱حسن ستاری ساربانقلی^{۲*}عزیز جوانپور هروی^۳

چکیده

بازگشت به تفکر اصیل هویت دینی-تمدنی در راستای نیل به الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت؛ مستلزم بازخوانی کاربردی مبانی نظری اصیل دینی در حوزه‌های تمدنی است. بازخوانی کتاب ارزشمند «من لایحضره الفقیه»، برای پاسخگویی به نیازهای شرعی کسانی که به فقیه دسترسی ندارند؛ در تمدن اسلامی کتابی ارزشمند در طرح مباحث هویتی فقهی-تمدنی است. هدف پژوهش حاضر بازخوانی بن مایه‌های فکری مفاهیم و شاخصه‌های شهری مورد تأکید و اشاره در کتاب «من لایحضره الفقیه» شیخ صدوق، یکی از کتب ارزشمند اربعه شیعه و از مهم‌ترین کتاب‌های روائی عالم تشیع در تمدن اسلامی بوده است. طبقه‌بندی روش تحقیق بر اساس هدف به صورت توصیفی تحلیلی و در طبقه‌بندی بر اساس روش، روش تحلیل محتوای متن این کتاب در بستر مطالعات کتابخانه‌ای می‌باشد. وجوه ساحت‌های سه‌گانه فکری، عملی-اخلاقی، و عینی، در بستر مفاهیم شهری در متن کتاب، مورد بازخوانی قرار گرفته و متناسب هر محور به بازخوانی مدل بهره‌گیری در حیطه مفاهیم شهری برای تمدن اسلامی-ایرانی پرداخته شده است. یافته‌های پژوهش بیانگر امکان قرائت کاربردی از مدل‌های پیشنهادی حیطه‌های فکری، عملی-اخلاقی، عینی در حیطه مفاهیم مطالعات شهری و شهرسازی، بر اساس بن مایه‌های حاصل از بازخوانی این کتاب ارزشمند در حیطه تمدنی اسلام است. دستاوردهای حاصل از تحقیق می‌تواند به الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت در حیطه مفاهیم شهری و شهرسازی منجر شود.

واژگان کلیدی: الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، دانش شهرسازی، کتاب من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق، تمدن اسلامی

۱. دانشجوی دکتری شهرسازی، گروه شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.
hamid60ir@yahoo.com

۲. دانشیار گروه معماری و شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران. (نویسنده مسئول)
sattari@iaut.ac.ir

۳. دانشیار گروه الهیات-فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.
azizjavanpourheravi@gmail.com

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری در گروه شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز می‌باشد

مقدمه و بیان مسئله

حیات هر جامعه‌ای در بستر محیط جریان دارد و تصور هر رابطه، جریان یا فعالیت بدون متصور بودن محیطی که آن را احاطه نموده، غیر ممکن است. نظریات الگوی ایرانی اسلامی پیشرفت در بستری که از آن به محیط تعبیر می‌شود جریان می‌یابد. محیط همچون ظرفی همه چیز را در بر گرفته و به دو دسته کلی طبیعی و انسان ساخت تقسیم می‌شود. محیط انسان ساخت محل ظهور و بروز فعالیت‌های انسانی بوده و از این رو حیات طیبه اسلامی به عنوان هدف عالی در تبیین الگوی ایرانی اسلامی پیشرفت نیازمند بستری برای اجراست. ضرورت پرداختن به محیط از آنجاست که اگر نحوه انتظام محیط (طبیعی و انسان ساخت) به درستی اندیشیده نشود ایده‌ها، انگاره‌ها، برنامه‌ها، فعالیت‌ها، طرح‌ها و پروژه‌ها با موانع بسیاری مواجه شده و تعریف الگو به درستی صورت نخواهد پذیرفت (ظفری و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۵).

اسلام به عنوان دینی شهری مطرح شده که برای تحقق آرمان‌های خود به شهر نیاز داشته است (ملکشاهی، ۱۳۸۰: ۱۶۲). محیطی شهری نیازمند است تا تعلیمات اسلام در آن جلوه نماید، چیزی که امروزه در فضاهای شهری به دلیل بی‌توجهی به مبانی اندیشه اسلامی در طراحی فضاهای زیستی مورد غفلت قرار گرفته است. دیدگاه‌های ائمه اطهار در مورد شهرها و کنکاش در بازآفرینی و بازخوانی دوباره اندیشه‌های اسلامی در شهرهای امروز جهت دستیابی به اندیشه‌ها و گفتارهای پویا، امری لازم و ضروری است. این امر می‌تواند فتح بایی در دستیابی و رسیدن و فهم مفاهیم شهری همسو با فرهنگ و هویت اسلامی برای شهرهای سرزمین‌های اسلامی در دوران معاصر بوده و بررسی کلام ائمه اطهار می‌تواند به شناخت عمیق و اصیل مفاهیم شهری در اندیشه اسلامی و شهرسازی و رسیدن به الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت کمک شایانی نماید.

مسلمانان اهتمام ویژه‌ای به حدیث با در نظر قرار دادن حدیث ثقلین داشته‌اند و همواره حدیث در فرهنگ اسلام از جایگاه بالا و ارزشمندی برخوردار بوده است و اوج تکوین و صدور مربوط به دوران صادقین (دوران امامت امام محمد باقر و امام جعفر صادق (علیهم السلام) که در تاریخ حدیث دوران صادقین اطلاق می‌شود) می‌باشد. امام علی علیه السلام با توجه به اینکه بیشتر دوران خلافت خود را در جنگ گذرانیده و در دوران امام حسن (ع) تا امام سجاد (ع) به دلیل افزایش نظارت‌های حکام اموی فرصت اندکی برای شکل‌گیری حدیث شیعیه وجود داشته

است. ولیکن با توجه به کثرت روایات صادقین علیهم السلام در کتب حدیثی، این دوره در نضج و شکل‌گیری حدیث شیعه نقش بسزایی داشته است. « از آغاز امامت امام پنجم علیه السلام تا سال شهادت امام ششم علیه السلام جمعاً نه خلیفه از سلسله‌های بنی امیه و بنی عباس به خلافت رسیدند و در این فاصله با اینکه زیربنای سیاسی جامعه چیزی جز اختناق و خفقان علیه اهل بیت پیامبر (ص) و شیعیان نبود، مع‌هذا فرصت‌هایی جهت شیعیان در دوزمینیه قیام و انقلاب علیه خلفای جور و نشر حدیث و مبانی کتب، پدید آمد. شیعیان در هر دو زمینه از آن استفاده کردند. البته توفیق شیعیان در زمینه سیاسی محدود و اندک بود. اما به عوض در زمینه مسائل فرهنگی آنان توانستند در این دوران پایه‌های مکتب خود را استوار نموده و آثار گرانبهایی از خود به یادگار بگذارند» (معارف، ۱۳۷۶: ۸ و ۸۲).

از ابتدای قرن سوم هجری نیز گرایشاتی در جهت تألیف کتبی که جامع احادیث باشد، پدید آمد و در همین راستا کتبی نیز به منصفه ظهور رسید

مباحث تازه پدید آمده نوظهور علمی در باب مسائل دینی موجب گردید تا از ابتدای قرن چهارم هجری دانشمندان شیعه به تدوین کتبی جامع‌تر اهتمام ورزند و این تلاش‌ها سبب گردید تا با استفاده از احادیث امامان شیعه در زمینه موضوعات فقهی، کتب اربعه پدید آید. یکی از این کتب اربعه کتاب ارزشمند «من لایحضره الفقیه» اثر شیخ صدوق است که دارای ۵۹۶۳ حدیث قابل اعتماد از ائمه معصومین را نقل کرده است. تولد و زندگی این دانشمند اسلامی همزمان با حاکمیت آل بویه و آل زیاد در ایران است و در بین حاکمان ایرانی، آل بویه به حمایت از عالمان و اندیشمندان و توجه به دانش و فضیلت شهرت داشته‌اند. قرن چهارم هجری قمری مترادف است با اوج دگرگونیها و تجدید حیات علمی و ادبی در ایران، دستیابی به این قله باعث پیدایش تفکری مبتنی بر استقلال سیاسی - مذهبی از دولت مرکزی بغداد می‌گردد. این تفکر با به قدرت رسیدن دولت آل زیار در خطه‌ی ری قوام یافته و با تشکیل دولت آل بویه به تحقق قطعی می‌رسد. به قدرت رسیدن دولت بویان با آرمان‌های مذهبی - بومی، تحولی کلی در تمامی زمینه‌های هنری - ادبی، سیاسی - اقتصادی، اجتماعی - فرهنگی و کالبدی - فضایی را نشان می‌دهد (حبیبی ۱۳۸۰: ۶۸).

شیخ صدوق نیز در آن شرایط توانست سفرهای علمی خود را آغاز کرده و با پشت سر گذاردن شهر و دیارهای مختلف از محضر اساتید شیعه و سنی استفاده کند. متقابلاً احادیث

خود را در اختیار علاقمندان قرار دهد. شیخ صدوق در بخش‌های مختلف علوم دینی شخصی مطلع، صاحب‌نظر و غرض‌عمده‌ی وی در تألیف کتب مختلف، برطرف ساختن نیازهای علمی و تحقیقاتی طبقات مختلف مردم بوده است. شیخ صدوق محدثی است که با تسلط به روایات اهل بیت علیهم السلام کوشید تا از حقیقت مذهب تشیع در عصر خود دفاع کرده و آثار و احادیث موجود در عصر خود را در قالب تألیفات ارزنده به نسل بعد منتقل سازد.

در آن دوره «انقلاب فرهنگی در اوج خود به انقلاب شهری منجر می‌شده و شهر با مراجعه به مفاهیم اولیه شهر اسلامی، مکانی متعلق به تمامی اقشار و طبقات اجتماعی می‌گردد. آزاد اندیشی دولت بویان سبب شد تا آموزش، نقش عمده‌ای یابد و مدرسه به عنوان یکی از عناصر پایه شهر و شار در این دوران خودنمایی کند. همه مذاهب، مکاتب و نظریه‌ها، مسجد و مدرسه خویش را باز می‌یابد و نه در تقابل، بلکه در رقابت به بحث و بحث مسائل نظریه‌ای می‌پردازند. گروه‌های نیرومندی از روحانیون و سادات، علما، متفکران و دانشمندان و فلاسفه با سازمان و تشکیلات خاص رسمی و غیررسمی خویش در شار این دوران تشکیل می‌یابند و سکنی می‌گزینند، مساجد، مدارس و موقوفات بسیاری همچون دکان‌ها، بازارها و حتی روستاها در اختیار آنان قرار می‌گیرد و گروه‌های متفاوت پیشه‌وران و بازرگانان از آنها حمایت مالی می‌کنند. (حبیبی، ۱۳۸۰: ۶۸ و ۶۹). و بدین صورت است که قرن چهارم هجری به عنوان یکی از مقاطع مهم و با معنای شهرگرایی، شهرنشینی و شهرسازی کشور محسوب می‌شود. با توجه به موارد یاد شده می‌توان امیدوار بود که با بهره‌گیری از علم حدیث بستر تحول و شکل‌گیری شهر تا زمان شیخ صدوق جمع‌آوری و تألیف کتاب «من لایحضره الفقیه» راهی برای تعالی زمینه شهری متناسب با الگوی اسلامی ایرانی ارائه کرد تا بستر و الگویی مناسب برای جهان معاصر فراهم شود و در آن بستر بتوان به پیشرفتی مبتنی بر ارزش‌های ایرانی - اسلامی در شهرها دست یافت؛ زیرا که امروزه با ورود الگوها و تفکرات غربی و به تبع آن ایجاد دگرگونی در ابعاد مختلف محیطی، عملکردی و فضایی شاهد بحران هویت، از خودبیگانگی، غرب‌زدگی، گسست فرهنگی و امثال آن هستیم که در دوران معاصر قابل مشاهده بوده و این در حالی است که در دهه‌های اخیر طلیعه امید «بازگشت به خویش» یا «احیاء تفکر دینی» در میان مسلمانان زنده شده و به دنبال آن شهرسازی نیز از این طلیعه امید بی‌نصیب نمانده و امید به احیاء و نمود ارزش‌های اسلامی در تمامی زمینه‌های برنامه‌ریزی، طراحی و مدیریت احساس می‌گردد.

۱. اهداف و پرسش‌های پژوهش

هدف پژوهش حاضر مطالعه مفاهیم و اندیشه‌های مورد تأکید ائمه اطهار در جهت رسیدن به شهری مطلوب که در کتاب «من لایحضره الفقیه» مورد تأکید است تا در نهایت ویژگی‌های شهر و جامعه مطلوب اسلامی-ایرانی و متعاقب آن الگوی اسلامی ایرانی در حیطه شهر قابل حصول و تحقق‌پذیر در این دنیا حاصل گردد.

به طور کلی پرسش اصلی پژوهش به شرح ذیل قابل مطرح کردن است:
الگوی اسلامی ایرانی، اصول، راهکارها، مفاهیم بنیادی نظری و آرمانی شهر قابل حصول و تحقق در این دنیا مورد تأکید ائمه اطهار در کتاب «من لایحضره الفقیه» چیست؟

۲. پیشینه پژوهش

اهم پژوهش‌ها و منابعی که مرتبط با موضوع پژوهش و در ارتباط با مسائل شهرسازی اسلامی و الگوی پیشرفت اسلامی-ایرانی صورت گرفته به شرح ذیل می‌توان طبقه‌بندی نمود، ولیکن پژوهشی که بطور ویژه به موضوع پژوهش پرداخته شده باشد، وجود نداشته و وجه تمایز پژوهش حاضر با دیگر پژوهش‌ها، تمایز در متون تحقیق و به عبارتی بررسی نگاه ائمه اطهار به مقوله‌ی شهرسازی اسلامی در کتاب من لایحضره الفقیه در وجوه مختلف که سبب ایجاد الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی می‌شود، می‌باشد.

جدول ۱. برخی پیشینه‌های مرتبط با پژوهش در زبان فارسی در توالی زمانی

سال	نگارنده	عنوان	مطالب مهم ذکر شده
۱۳۸۷	نقی‌زاده، محمد	شهر و معماری اسلامی، تجلیات و عینیات	تقسیم‌بندی به «بودها» «هست‌ها» و «باید‌ها» که نمونه‌های تاریخی و نمونه‌های معاصر تا نمونه‌های ایده‌آل در شهر و معماری اسلامی را بررسی نموده است.
۱۳۹۵	سیاف‌زاده، علیرضا و همکاران	شناسایی و تبیین اصول اسلامی مدیریت شهری بر اساس آموزه‌های قرآن: اصل امنیت	راه‌حلیها و الگوهای مدیریت شهری اسلامی در قرآن ارائه گردیده و به یکی از صفات مورد تأکید در قرآن کریم برای یک شهر مطلوب یعنی امنیت اشاره گردیده است.

۱۳۹۴	نقی زاده، محمد	آموزه‌های قرآنی و شهر آرمانی اسلام	اصلی‌ترین ویژگی‌های شهر آرمانی مطابق با آموزه‌های قرآنی بررسی گردیده و تعریفی برای شهر آرمانی اسلام ارائه گردیده است.
۱۳۹۲	دلوی، محمدرضا و همکاران	اصول و مفاهیم اساسی مدیریت در منابع اسلامی (با تأکید بر شاخصه‌های الگوی اسلامی-ایرانی)	مفاهیم اساسی مدیریت در منابع اسلامی از جمله قرآن مورد تأکید قرار گرفته و شاخصه‌های الگوی اسلامی-ایرانی در دو فصل شاخصه‌های راهبردی و مدیریتی و شاخصه‌های الگوی پیشرفت مورد بررسی واقع شده است.
۱۳۹۰	ستاری، ساربانقلی، حسن	اصول مدیریت شهری و شهرسازی رسول اکرم در مدینه النبی	اصول مترقی و پیشرفته‌ای از اصول مدیریت شهری توسط رسول اکرم (ص) با توجه همزمان به مباحث مادی و معنوی ارائه شده است.
۱۳۸۹	ضرابی، اصغر و علیزاد طیبی، کاووس	تحلیلی بر عناصر و کاربریهای شهری در شهرهای اسلامی	ضمن بررسی تاریخی شهر اسلامی و ساخت فیزیکی آن، عناصر اصلی زندگی شهری در دوره اسلامی و ابعاد فیزیکی و اجتماعی آنها را مورد بررسی قرار داده‌اند.

منبع جدول: براساس بررسی و پردازش تحقیق نگارندگان

۳. ملاحظات مفهومی و نظری پژوهش

۳-۱- تعریف شهر اسلامی

ارائه طرحی شامل و تعریفی جامع از شهر اسلامی، محل توجه و موضوع تفحص و تحقیق بسیاری از جغرافی دانان، خاورشناسان و مخصوصاً اسلام‌شناسان قرن بیستم بوده است. بعضی از آنان بازار را بخش اساسی و هسته مرکزی «شهر اسلامی» خوانده‌اند، بعضی دیگر مسجد جامع را و برخی هر دو را. گروهی دیگر با استناد به متن‌های کهن تاریخی و جغرافیایی شهر را متشکل از سه رکن اصلی ارگ، مسجد جامع، و بازار دانسته‌اند و سرانجام برخی نیز عناصر مهم ساختی این شهرها را مسجد، بازار، ارگ حکومتی و هسته محله‌های مسکونی، دیوار، بارو و دروازه شهر برشمرده‌اند (پروشانی، ۱۳۹۳: ۸). ذکر اجزاء فوق به عنوان عناصر اصلی و بنیادین و عامل هویتی شهر اسلامی بدون توضیحاتی در زمینه شرایط محیطی و تاریخی و فرهنگی و فرایند شکل‌گیری آنها به همراه غفلت از اهل شهر و بدون ذکر جهان‌بینی و فرهنگ و نگرشی که اصول برآمده از آنها چنین عناصر و سازمان فضایی را ایجاد نموده است،

سبب می‌گردد تا امکان تجلی شهر اسلامی در دوران معاصر و یا در اقالیمی جز مناطق گرم و خشک خاورمیانه و شمال آفریقا منتفی قلمداد گردد. این وضع به خصوص در دوران معاصر که مسلمین در پی بازگشت به خویش و احیاء تفکر دینی و تسری آن به ساحت‌های مختلف زندگی خویش هستند، عواقبی منفی در پی دارد که بدیهی‌ترین آنها گسست فرهنگی و تاریخی است. آنچه در مورد شهرهای تاریخی مسلمین بیان می‌شود، از منظری صحیح است ولی همه‌ی حقیقت نیست. باید دید که منشاء اصلی عناصر اصلی شهرها در گذشته چه بوده‌اند و در دوران معاصر چه هستند؟ سخن بر سر عملکرد یا شکل ظاهری و نام مصالح آنها نیست، بلکه (حتی در مورد ساده‌ترین و بدیهی‌ترین موضوعات) سخن بر سر اصولی است که قالب، کالبد و محیط و زمان‌های مختلف فضا و مکان مناسب زیست انسان را شکل داده و روابط آنها را تعریف نموده‌اند (نقی زاده، ۱۳۸۹: ۶۷).

«از آنجا که قرآن کریم به عنوان قانون اساسی دین اسلام و نیز بهترین نسخه شفا بخش آلام روحی و جسمی انسان‌ها در برگیرنده تمامی نیازهای دنیوی، اخروی، فردی و اجتماعی انسانها می‌باشد، نسبت به مقوله شهر نیز توجه ویژه‌ای داشته است. در آیات بسیاری به این مساله مهم پرداخته شده، تا جایی که خداوند متعال دو بار به شهر قسم می‌خورد: لَا أَقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ وَأَنْتَ حِلٌّ بِهَذَا الْبَلَدِ (سوگند به این شهر، و حال آنکه تو در این شهر جای داری) مراد از شهر در این آیات، شهر مکه معظم است، شهر مکه به عنوان الگوی شهر اسلامی و به عنوان ام‌القری اسلام نامیده شده است. معیار تمدن و شهرنشینی در قرآن، داشتن فرهنگ دینی، خداشناسی و ارتباط با خدا می‌باشد. به همین دلیل قرآن هر شهرنشینی و رشد تکامل در امور مادی و عملی را تمدن ندانسته و مرکز کار و فعالیت آنها را مدینه نمی‌شناسد، بلکه مجتمع‌هایی را تمدن دانسته که در مسیر اهداف الهی بوده و از نظر اصطلاح قرآنی افرادی صالح ساکن آن باشند که در این صورت محل اجتماع و فعالیت‌شان را شهر می‌داند. در نتیجه آن تمدنی را پیشرفته‌تر دانسته که مسیر حرکت اجتماعی و فردی آن با برنامه انبیاء الهی موافق‌تر و همراه‌تر باشد» (مروتی و دارابی، ۱۳۹۳: ۱۵۴). «در الگوی شهر اسلامی، عامل مسلط دین اسلام است و به طور حتم تمام شاخص‌ها و عناصر زندگی اجتماعی و کالبدی شهر بر اساس این عامل نظام و هویت می‌یابد» (ایازی، ۱۳۸۷: ۱۰۲).

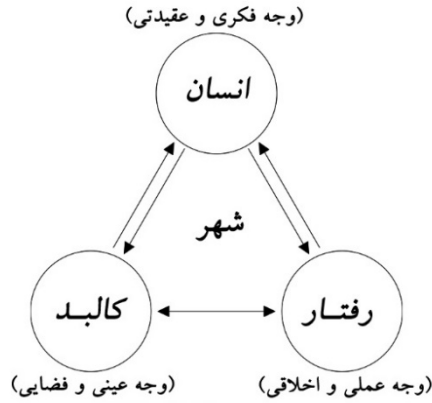
«اسلام بنیانش بر توحید استوار است و طریقی است برای وحدت بخشیدن به زندگی انسان،

و در واقع، ادغام همه‌ی کثرتها در وحدت. هر تجلی اصیل از روح اسلام آموزه‌ی توحید را منعکس می‌کند. این آموزه اصل و مبدأ تمامی هنرها و علوم اسلامی، و نیز اصل شریعت است، شریعتی که به همه‌ی اعمال انسان وحدت می‌بخشد و آدمی را برای بازگشت به سوی واحد مهیا می‌کند، آن هم در قالب کمالی که عالی‌ترین مرتبه‌ی آن - به صورتی که می‌توان آن را کمال محمّدی نامید - در پیامبر اکرم یافت می‌شود، همان «اسوه» یا الگویی که مسلمانان بدان تاسی می‌جویند» (نصر، ۱۳۸۶: ۳۷۸).

در تعریفی دیگر، محمد نقی زاده شهر اسلامی را ماهیتی ثابت معرفی نموده که در هر مکان و زمان تجلی ویژه خویش را خواهد داشت. به عبارت دیگر، شهر اسلامی ماهیتی است بالقوه که می‌تواند در هر زمان و مکانی با توجه به فناوری و مصالح و دانش و هنر و فرهنگ بومی - که با اصول و ارزش‌های اسلامی در تعارض نباشند - تفسیر و تجلی خاص خویش را داشته باشد. اندیشمندان اسلامی بر این باورند که اسلام دربرگیرنده بسیاری از اصول نظام اجتماعی است که سبب هماهنگی زندگی و ارتقا ابعاد اجتماعی - فرهنگی و حتی کالبدی می‌شود. جامعه و جماعت یکپارچه، متحد و متعهد، در اسلام مورد توجه ویژه قرار گرفته است. خداوند بزرگ بر وظیفه الهی هر مسلمان در حفظ یکپارچگی اجتماعی یعنی تشکیل امت واحد تأکید دارد. بر همگان واضح است که اسلام پذیرای تمام مردم، صرفنظر از نژاد و عقیده بوده و بر عدالت اجتماعی ارجح می‌نهد. این خود تنظیم کننده اجتماع است که جملگی در شهر اسلامی تبلور و تجلی فیزیکی می‌یابد و همان طوری که در آیات قرآن اشاره شده است، در سایه‌ی تعاملات اجتماعی و همسایه‌داری و روابط مستحکم اجتماعی و حفظ حقوق شهروندان نظام اجتماعی و فرهنگی آن بقا می‌یابد (احمدی بافنده، ۱۳۹۸: ۱۴۹).

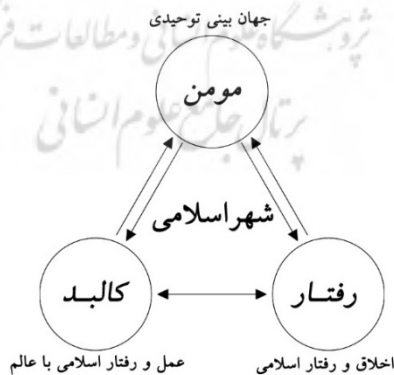
مفهوم «شهر» و «شهرسازی» مفهوم صرف کالبد و مفاهیم مادی و اینکه تنها به اداره امور هر شهر مربوط شود، نبوده و فراتر از آن با ساختارهای اجتماعی، سیاسی و اقتصادی نیز پیوند نزدیکی دارد. انسان و اهالی ساکن در شهر مهم‌ترین جزء تشکیل دهنده‌ی یک شهر می‌باشد. قوانین و مقررات، آداب و شیوه‌ها، رفتار، فرهنگ، سنن و... به همراه کالبد شهر که متأثر از دو عامل دیگر بوده به اضافه شرایط خاص محیطی، اقتصادی، فنی، علمی و هنری عوامل اصلی شکل دهنده هر شهر می‌باشند، لذا برای یک شهر در مقوله‌ی برنامه‌ریزی و طراحی شهری بایستی توأمان به سه مقوله‌ی زیر توجه اساسی داشت:

الف- انسان، ب- رفتار و ج- کالبد. (نمودار ۱)

نمودار ۱. رابطه سه عنصر اصلی دخیل در ظهور شهر (یا اجزاء اصلی یک شهر) منبع: نقی زاده (۱۳۸۷: ۴۵)

انسان عنصر اصلی و مهم دخیل برای ظهور هر شهری است؛ از سه عنصر اصلی تشکیل دهنده هر شهر، انسان مهم‌ترین عنصر و قلمرو بوده و دو عنصر دیگر نیز وابسته به انسان هستند. الف- انسان (وجه فکری و عقیدتی): در ظهور و شکل‌گیری شهر اسلامی نیز «انطباق و همپوشانی سه فضا یا عنصر ضرورت دارد. این سه فضا عبارتند از: فضای فکری، فضای عملی و فضای عینی یا فضای کالبدی»، (نمودار ۲) (نقی زاده، ۱۳۸۷: ۴۶).

نمودار ۲. رابطه سه عنصر اصلی دخیل در ظهور شهر اسلامی منبع: نقی زاده (۱۳۸۷: ۴۵)

فضای فکری و عقیدتی، اصلی‌ترین فضا بوده و مهمترین مقوله مربوط به آن «وجه فکری» یا به عبارتی ایمان اوست. ایمان اهل یک شهر مهم‌ترین عامل و عنصر شکل‌دهنده و تعریف‌کننده شهر اسلامی است. فضای فکری هویت بخش «کالبد» است، بطوری‌که در مباحث مربوط به مدینه فاضله و آرمان‌شهر نیز تکیه اصلی بر بعد فکری و عقیدتی ساکنان شهر است. تفکر حاکم بر شهر چه تفکر حاکم بر مدیران و چه تفکر حاکم بر شهروندان، شکل‌دهنده مدیریت شهر، حقوق شهروندی و در نهایت کالبد و بعد عینی شهر خواهد بود.

ای برادر تو همه اندیشه‌ای مابقی خود استخوان و ریشه‌ای

«محیط خارجی‌ای که انسان برای خود خلق می‌کند چیزی نیست، جز انعکاسی از حال درونی او. به قول معروف «از کوزه همان تراود که در اوست» نصر، ۱۳۸۶: ۳۷۲).

در شهر اسلامی نیز «ایمان بارزترین تجلی یا نامی است که می‌توان بر تجلی تفکر و جهان‌بینی توحیدی اسلام اطلاق کرد و در واقع ایمان و اعتقاد انسان به تعالیم و مبانی اسلام و به ویژه به گوهر آن که معنویت است، شکل‌دهنده‌ی اصلی فضای فکری است که به عنوان اصلی‌ترین عامل ایجاد شهر اصیل اسلامی ایفای نقش می‌کند» (نقی زاده، ۱۳۸۷: ۵۰).

توجه به جایگاه انسان: مشکلی که امروزه جوامع به ویژه در غرب با آن دست به گریبان هستند، از بین رفتن ارزش‌های انسانی است. مهم‌ترین و اولین عامل در هر تفکری انسان است، انسان در تعالیم اسلامی (به عنوان مبنای فرهنگ ایرانی) به عنوان خلیفه یا جانشین خداوند در روی زمین، و نه به عنوان جایگزین او معرفی شده است. طبیعی است انسانی که آسمان‌ها و زمین برای او مسخر قرار گرفته‌اند، نمی‌بایست مقهور و تابع «کالبدی» باشد که خود یا دیگران ساخته‌اند. ارجحیت او بر هر دست ساخته‌ای بایستی مدنظر قرار گرفته و معیار ارزیابی و درجه مفید بودن ساخته‌های انسان بایستی با درجه نقش آنها در پاسخ به نیازهای منطقی انسان و نقششان در تعالی معنوی او به نحوی که هدف از خلقتش را تشریح می‌کند، سنجیده شود. اگر شهرها، بناها و آثاری ارزشمند قلمداد می‌گردند، بایستی بدان دلیل باشد که توانسته‌اند به نیازهای انسان پاسخ دهند، توانسته‌اند زمینه و ظرف رشد و کمالش باشند، توانسته‌اند تجلی‌گاه ارزشهای معنوی و انسانی باشند و بالاخره توانسته‌اند؛ نمایشگر حاصل عمل انسانهایی باشند که به اصول و ارزشها تجلی کالبدی بخشیده‌اند و نمونه‌های مناسب و مطلوب را به وجود آورده‌اند که الگو قرار گیرند، نه به اینکه به وجود آیند یا حفظ شوند تا بتوان با آنها فخر فروخت یا با آنان

سرگرم شد. سایر عواملی که در این مقوله، به عنوان تأثیرگذاران بر شکل‌گیری و بقای شهرها می‌توانند مورد مطالعه و استناد قرار گیرند، فی‌الواقع، زیرمجموعه‌های عامل اول (انسان) و در ارتباط مستقیم با او می‌باشند. در این زمینه باید متوجه همه انسانها (از نظر جنس و سن و توانایی و امکانات و ویژگیها) در همه شرایط زمانی و مکانی و محیطی بود و از تمرکز بر یک گروه از انسانها جداً احتراز کرد (نقی زاده، ۱۳۸۷: ۲۲۹ و ۲۳۰).

بدیهی است که معماری هنری است برای نظم بخشیدن به فضا و معماری قدسی هم به مدد تکنیک‌های مختلف معماری، هدف اصلی خود را در در قرار دادن انسان در محضر پروردگار از طریق تقدس بخشیدن به فضایی که می‌سازد و بدان نظم می‌دهد و مزین می‌سازد، تحقق می‌بخشد (نصر، ۱۳۸۹: ۵۵).

ب- رفتار (وجه عملی و اخلاقی)

عنصر بعدی، قوانین حاکم بر همه روابطی است که بین انسانها، شهروندان (اعم از مدیر شهر و اهل شهر)، طبیعت و آثار انسانی حاکم اند. مجموعه این اعمال و ارتباطات با یکدیگر و با عالم طبیعت شکل‌دهنده وجه عملی و اخلاقی یعنی رفتار می‌باشند. «اسلام چیزی بیش از یک نهاد قانونگذاری نیست که مقرراتی را بر مردم و محیط ساخته شده آنها وضع می‌کند. اسلام یک روش زندگی با آرمانهای اجتماعی است. پیگیری این آرمانها در شکل‌گیری محیط ساخته شده منعکس خواهد گردید. اگر دستوراتی وجود داشته باشد آنها صرفاً در جهت حمایت از این آرمانها شکل می‌گیرند. (Mortada:2003)

در شهر اسلامی عکس‌العمل‌ها، ارتباطات و رفتارهای اهل شهر در فضاهای شهری، در ارتباط و تعامل با دیگران و سایر شهروندان و در تماس با عناصر شهری و عناصر انسان‌ساخت، منطبق با الگوهای رفتاری و اسوه‌هایی است که دین اسلام و اخلاق اسلامی معرفی می‌کند؛ و بدین ترتیب است که فضای عمل و رفتار و قوانین حاکم بر روابط بین انسانها، از مهم‌ترین عوامل تشکیل‌دهنده در ظهور شهر اسلامی خود را معرفی نموده و نقش اساسی ایفا می‌نمایند.

«در خصوص نقش حاکم اسلامی در محیط شهری «ژان لویی میسون» در پژوهش‌های خود بیان می‌دارد که، در نهاد‌های مذهبی-سنتی شهرهای اسلامی، نقش حاکم، آفرینش قانون نیست، زیرا که قوانین قرآنی در نهایت و پیش از آن ترویج یافته‌اند، و لیکن در حال حاضر ایجاد

شرایطی مساعد برای اجرای این قوانین و حفاظت از کاربرد آن امری ضروری می‌باشد» (اخوت، ۹۵:۱۳۹۴ به نقل از Michon, 1980:32).

با ایجار زمینه اجرای قوانین اسلامی در شهر اسلامی است که عدالت، برابری و امنیت خود را نشان داده، جهل، تبعیض و فساد و ناامنی نابود می‌شوند و مردم و شهروندان رعایت حقوق یکدیگر و رعایت حلال و حرام را بر خود واجب دانسته و به حقوق دیگران تجاوز نمی‌کنند. چنین فضایی است که گام اساسی در ظهور شهر اسلامی و آرمانی اسلام برداشته شده و حلقه دوم از حلقه‌های سه‌گانه زنجیره عوامل تشکیل دهنده «شهر اسلامی» تکمیل خواهد گردید.

ج- کالبد (وجه عینی و فضایی)

با وجود انسان‌های تزکیه‌شده و مؤمن و در نتیجه آن وضع قوانین اسلامی که منجر به رفتارهای اسلامی می‌گردد، وجه عینی و فضایی یعنی کالبد شهر اسلامی بروز پیدا می‌کند. «به بیان دیگر، هر گروه انسانی، محیطی را به عنوان شهر و مکان زندگی خویش به وجود می‌آورد که اولاً در آن محیط بتواند، آن گونه که اعتقادش می‌گویند زندگی کند و ثانیاً، کالبد محیط موجود نشانه هویت معنوی او، واجد معانی، ارزش‌ها و بیانگر اصولی باشد که او به آنها باور دارد. بنابراین، کالبد شهر اسلامی نیز به عنوان تجلی کالبدی باورها، عمل، اخلاق و رفتار مسلمانان از این قاعده مستثنی نیست. در محیطی که به این ترتیب و طی این فرایند از سوی مسلمانان ایجاد می‌شود، نه تنها مسلمان زیستن ممکن است که فراتر از آن به مسلمان زیستن کمک می‌شود و خود نیز جلوه‌گاه و مظهر مسلمان زیستن است و به این ترتیب کالبد شهر اسلامی به عنوان سومین حلقه «شهر اصیل اسلامی» به منصه ظهور می‌رسد که اگر مسلمانانی مؤمن به شیوه مسلمانانی در آن مشی‌کنند، زنجیره کامل خواهد شد. خلاصه اینکه مرحله آخر (یا یکی از مراحل سه‌گانه ظهور شهر اسلامی) «کالبد شهر» است که تجلی‌گاه اصول و ارزش‌های اسلامی است و مناسب زندگی مؤمنین و مسلمانان است (نقی‌زاده، ۱۳۸۷، ۵۲).

۲-۳. ویژگی‌های شهر اسلامی

شهرهای دوران پیامبر (ص)، مدیریتی مبتنی بر شناخت و مراتب مختلف وجود مادی و معنوی انسان و حرکت از ظلمات به سمت نور بوده است. علاوه بر این، معیارهای مادی و معنوی ارتقا

- سطح بینش شهروندان را توأم با هم شامل می‌شود که در ادامه به مهم‌ترین آنها پرداخته خواهد شد:
- از مهمترین ویژگیهای شهر اسلامی تعیین نقیبان و سرپرستان برای اداره امور شهر در همه دوران بود. حتی حضرت پیامبر (ص) در غیاب حضور خود در مدینه جانشینی برای اداره امور شهر برمی‌گزید تا در غیاب او، امور شهر را ضبط و ربط کند.
 - از جمله مسائلی که پیامبر بدان توجه داشت، تغییر ظاهر شهر در راستای تغییر باطن ارزش‌های اسلامی بود؛ از این رو، در بدو ورود به شهر یثرب نام آن را تغییر داد که این تغییر نام نشان از تغییر سطح شعور و آگاهی شهری و روی آوردن به مفهوم مدنی و حیات جمعی و اهمیت نهادن به مفاهیم شهرنشینی است کما اینکه نام مدینه از لحاظ لغوی با مُدن، مدنیت و تمدن هم خانواده است.
 - از بارزترین موضوعاتی که حضرت رسول اکرم (ص) در شکوفایی شهر اسلامی بدان عمل کرد. اجرای شیوه اداره شهر با حضور و مشارکت شهروندان به جای روش شیخ قبیله‌ای بود؛ همچنین به جای شنیدن نام قبایل، با نام‌هایی از قبیل اهل مدینه تغییر بافت و این شیوه بیانگر تحولات فرهنگی و روی آوردن به شهرنشینی است (عبدالستار عثمان محمد، ۵: ۱۳۷۶).
 - براساس آموزه‌های قرآن و اسلام و توصیه پیامبر اکرم (ص)، از مهم‌ترین صفات شهرهای اسلامی، حفظ امنیت شهر است و دیگری طیب‌بودن است. خداوند در آیاتی به پیامبران و انسان‌ها به ایجاد امنیت دستور داده است. مانند آیات «هذا البلد المین» «اذقال ابراهیم رب اجعل هذا البلد آمنا...» (سیاف زاده و دیگران، ۱۳۹۰: ۲۲۹).
 - استفاده از مشاوره در سیستم شهری از سوی رسول اکرم (ص) مبتنی بر آیاتی نظیر «وشاورهم فی الامر» و «وامرهم شوری بینهم»، زمینه‌ساز مشارکت همگانی در مدینه‌النبی رسول خدا از معیارهای دیگر شهر اسلامی است که متضمن همکاری و هماهنگی تنگاتنگ مسئولان اداره شهر مدینه با آحاد و توده‌های مردم مدینه بوده است که در تمامی شئون زندگی شهری مورد توجه قرار داشت.
 - همبستگی نهادها، قومیت‌ها و طوایف مختلف شهری نیز از معیارهای شهر اسلامی است. عقد پیمان میان گروه‌ها (مهاجرین و انصار) و برقرار صلح و آشتی میان قومیت‌ها و عقد قرارداد میان سایر ادیان از جمله نمونه‌هایی است که رواج این همبستگی را در شهر نشان می‌دهد.

- تعلق اجتماعی در محیط شهری نیز از جمله اهدافی بود که پیامبر ختمی مرتبت (ص) پیگیری نمودند. با بستن پیمان برادری همگانی و پیوند وحدت بخش دینی و عقد اخوت و برادری بین همه مسلمانان اعم از زن و مرد بر مبنای نفی انگیزه‌های قومی و قبیله‌ای و بر مبنای محوریت حق و همکاری اجتماعی شهری از نمونه اقداماتی بود که موجب تقویت تعلق اجتماعی در زندگی شهری شهروندان گردید.
- پیامبر اکرم (ص) بر توسعه ساختار شهر و احیای موقعیت و نقش اجتماعی زنان در شهر بسیار تأکید داشتند. به گونه‌ای که در گفتمان نبوی و در زندگی شهر اسلامی موقعیت و نقش اجتماعی زنان احیا شد و حضورشان در عرصه‌های مختلف اجتماعی فراگیر شد.
- پیامبر اکرم (ص) تلاش کرد تا در راستای خلق نظامی شهری، مبتنی بر ارزش‌های اسلام و امت واحده تحقق یابد.
- مسئله اقتصادی و نیاز مالی افراد، پیامبر را بر آن داشت تا با بهره‌گیری از موقعیتهای اقتصادی برای تداوم و تحکیم زندگی شهری استفاده نماید و با تدارک منابع درآمدی برای تضمین موفقیت سیاست‌های شهری و بهینه‌سازی آن حیات اقتصادی شهر شکوفا نماید. توجه مناسب به عرصه‌های اقتصادی و سیاست‌های روشن اقتصادی نمی‌توانست به حیات خود ادامه دهد. فقدان عدالت اقتصادی نیز می‌تواند، ضمن وارد کردن آسیب‌های جدی به باورهای شهری نوپای پیامبر اسلام (ص) زمینه‌ساز تشدید فساد گردد. در چنین شرایطی حکم پرداخت زکات اعلام و به مرحله‌ی اجرا درآمد که از درآمدهای آن برای بهبود کیفیت فضاهای شهر استفاده می‌شد. علاوه بر این پیامبر (ص) توجه خاصی به فضای بازار در شهر مدینه داشته‌اند. ایشان بر بازار مدینه در مراحلی شخصاً هم در تعیین مکان و هم مراحل مختلف نظارت داشته‌اند.
- از مهمترین اقدامات رسول گرامی (ص)، وادار نمودن اعراب بادیه‌نشین به شهرنشینی یا اخراج از تعرب به حضر بود. بادیه‌نشینان و نیز قبایل شهرنشین باید به تمام معنا شهرنشین شوند و بازار یا تجارت در همه ایام سال برقرار باشد. در واقع پیامبر اکرم (ص) با بهره‌گیری بهینه از شرایط موجود و تبدیل تهدید به فرصت در فضا و عرصه شهری گام برداشتند.
- رسول اکرم (ص) بر ثبت آمار دقیق و صحیح و، توجه به واقعیات موجود از جمله مسایلی بود که بدان اهتمام فراوان ورزید.

- ایجاد احیای روحیه تعاون و همکاری در تمام شئونات و کارهای نیک شهری و دوری و ممنوعیت از کارهای گناه و فساد از مهم‌ترین مؤلفه‌هایی بود که ایشان پیگیری می‌نمودند.
- تداوم مدیریت فضاهای شهری با سنت وقف در شهر نیز از نمونه مواردی بود که پیامبر اکرم (ص) مردم را بدان تشویق می‌نمود. به طوری‌که سابقه این کار حسنه به روزگار ایشان می‌رسد.
- رسول خدا (ص) پس از ورود به مدینه با کمک اصحاب، اقدام به تأسیس بنای مسجد نمود. پیامبر با ساخت فضای عبادی مسجد جهت برگزاری نماز، حکومت‌داری و اعمال مدیریت شهری به اداره امور می‌پرداخت و به ارسال نیروهای نظامی و پذیرش قبائل اقدام می‌نمود؛ در این فضا قضاوت می‌کرد و خصومت‌ها و منازعات بین مردم را حل و فصل می‌کرد. به علاوه، مسجد پیامبر (ص) به تدریج به مرکز علمی و فرهنگی بدل شد، در عین حال مرکزی اجتماعی برای رسیدگی به نیازمندی‌های نیازمندان بود. از این حیث مسجد، نهاد عمومی در جامعه اسلامی و رکن اساسی از ارکان دولت پیامبر (ص) بود؛ مؤسسه‌ای بزرگ که شامل فعالیت‌های دینی سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و آموزشی گسترده می‌شد.
- آبادانی و عمران شهری از مسائل مورد تأکید در تبیین شهر اسلامی بوده است. پیامبر (ص) فرموده‌اند: کسی که زمین مرده‌ای را آباد کند، متعلق به خود اوست.
- ساماندهی به بی‌خانمان‌ها و مهاجران فاقد قدرت مالی مناسب و رسیدگی به محرومان، یکی دیگر از مسائل شهری بود که حضرت محمد (ص) به آن حساس بودند. آن دسته از مهاجران خیلی فقیر که حتی نمی‌توانستند غذای روزانه و یا مسکن برای خود تهیه کنند مورد حمایت قرار می‌گرفتند. حضرت محمد (ص) برای آنان سازه‌ای به صورت سایه‌بان در گوشه شمالی مسجدالنبی ساخت.
- توسعه نهادهای دانش‌محور و آموزشی در شهر، یکی از مهم‌ترین اموری بود که مورد توجه شهر اسلامی قرار داشت. از این رو تلاش می‌شد تا با تقویت نهادهای مدنی و شهری سطح امور آموزشی در شهر توسعه یابد.
- بدین ترتیب رسول اکرم (ص) به منظور ایجاد شهر اسلامی در نمود عینی آن به معیارها و ارزش‌های مادی و معنوی شهروندان که در شهر زندگی می‌کردند، پرداخته و در روند اجرایی آن به مؤلفه‌هایی مانند امنیت و طیب بودن، زیبا و زیباسازی محیط شهری، افزایش تعلق‌های

اجتماعی و امنیت مادی، افزایش رفاه و آبادانی، تداوم عمران و آبادانی فضاهای شهری با سنت وقف، ساخت مرکزیت شهری، خانه‌سازی و مسکن، پرداختن به اقتصاد شهری و مدیریت عرصه‌های اقتصادی در شهر، امکان حضور مثبت زنان در عرصه‌های حیات مدنی شهر، به کارگیری واقعیات مادی ملموس جامعه و واقعیت‌گرایی، مشارکت مردمی، توجه به قشر جوان جامعه، اهمیت فضاهای بهداشتی و توجه به افزایش سطح بهداشت در فضاهای شهری، توجه به خلق و تداوم حیات فضاهای آموزشی در شهر و مدیریت بهینه آن اقدام و تأکید شده است (احمدی بافنده، ۱۳۹۸: ۱۴۸-۱۵۳).

شهرهای مسلمانان در دوره‌ی اسلامی همچون بسیاری از آثار مسلمانان، فقط از آن جهت اسلامی نیستند که توسط مسلمانان به وجود آمده‌اند، بلکه این آثار به آن جهت، اسلامی نامیده می‌شوند که مثل شریعت و طریقت از تعالیم عالی‌ه اسلام ملهم هستند. از این آثار حقایق و جان اسلام را در عالم هستی متجلی می‌سازند (نصر، ۱۳۷۵).

۳-۳. چارچوب نظری پژوهش

برای تبیین نظری پژوهش، شهر اسلامی به عنوان ساختار و ساز و کار زیست جمعی مسلمانان، بایستی عوامل فردی، عملی-اخلاقی و کالبدی مورد تأکید اسلام را داشته باشد. در این دیدگاه، تأکید می‌شود که شهرهای اسلامی بعد از وجه فردی و عقیدتی و همچنین عملی و اخلاقی، نمود عینی و کالبدی پیدا کرده و نظام زیست اجتماعی مسلمانان است که نمود عینی، قابل رویت و کالبدی را نمایان خواهد کرد. آنچه مسلم است این است که مسلمانان برای ساماندهی زندگی اجتماعی چه از وجه عقیدتی و چه از وجه عملی و اخلاقی راهبردهایی مشخص دارند که این امر خود را در عرصه‌های مختلف شهر و شهرسازی نشان داده است. «محمد ت. ایدروس در زمینه اهداف اسلام برای طرح‌ریزی شهرها می‌نویسد که اسلام از طراحان مسلمان خواسته تا طراحی خود را بسوی آرمان‌های اسلامی و دستورات الهی سوق دهند و از آنها به عنوان اصول راهنمای اصلی استفاده کنند» (اخوت و همکاران، ۱۳۹۴: ۸۶). دیدگاه مسلمانان با بهره‌برداری حداکثری از دنیا با نگاه به آخرت، به آبادانی این دنیا از ابعاد مختلف اهتمام ورزیده و در شهرهای اسلامی است که تمام کمالات انسانی از ابعاد مختلف شکوفا گردیده و زمینه

برای تعالی انسانها فراهم می‌گردد.

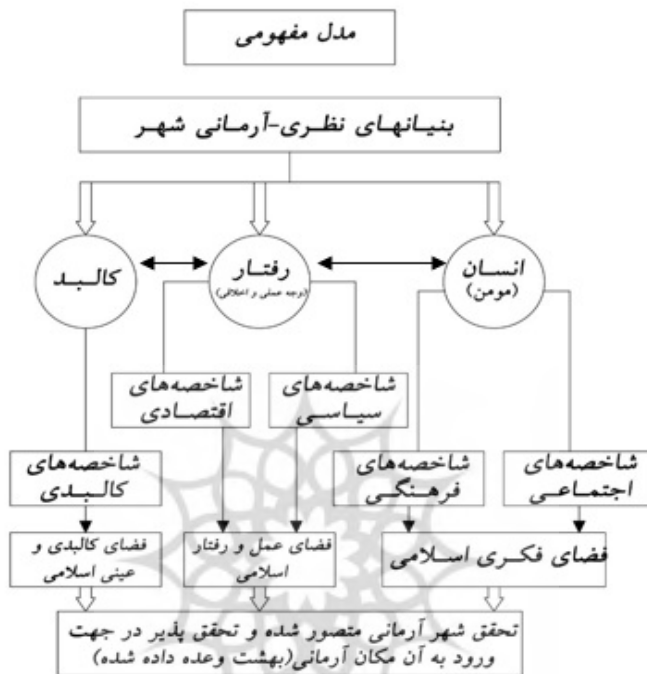

نمودار ۳. مدل نظری تحقیق

۳-۴. مدل مفهومی تحقیق

مدل مفهومی تحقیق، مجموعه‌ای از مفاهیم، تعاریف و شاخص‌هایی است که امکان تحلیل کمی و کیفی پدیده‌ها و روابط را برای محقق فراهم می‌کند. محقق باید قبل از ساختن مدل مفهومی همه مفاهیم و اصطلاحات بکار رفته در فرضیه‌ها و نظریه‌های تحقیق را تعریف کند. سپس، برای هر یک از آنها متغیر تعیین و تعریف شود و بعد برای این متغیرها شاخص‌هایی بسازد تا امکان تجزیه و تحلیل فراهم گردد. مدل مفهومی تحلیل در واقع شفاف کردن چارچوب نظری تحقیق بوده و مفصلی است که طرح نظری تحقیق را با تجزیه و تحلیل داده‌ها ارتباط می‌دهد. همان‌طوری‌که، در نمودار بالا مشاهده می‌گردد، مفهوم اصلی تحقیق استخراج بنیان‌های نظری-آرمانی شهر در کتاب «من لا یحضره الفقیه» بوده که این مفاهیم در سه بعد فکری (انسان)، عملی و اخلاقی (رفتار) و بعد عینی و صوری (کالبدی) قابل مطرح کردن می‌باشد. هر یک از این ابعاد از شاخص‌ها و سنجه‌هایی قابل شناسایی برخوردار است که با تجزیه و تحلیل هر کدام از این سنجه‌ها در نهایت به شهر آرمانی متصور شده، قابل دستیابی و تحقق پذیر در جهت ورود به آن مکان آرمانی (بهشت وعده داده شده) خواهد بود. در مجموع می‌توان گفت هنگامی به شهر اسلامی و آرمانی قابل تصور دست خواهیم یافت که شهرسازان، با شناخت کافی از انسان مسلمان، رفتار انسان

مسلمان و محیط زندگی مسلمانان در حوزه برنامه‌ریزی، طراحی و مدیریت شهری اقدام نمایند.

نمودار ۴. مدل مفهومی تحقیق

۴. روش تحقیق

روش تحقیق بر اساس طبقه‌بندی مبتنی بر هدف، به صورت روش توصیفی تحلیلی بوده و در طبقه‌بندی بر اساس روش، روش تحلیل محتوا است که از روش‌های عمده مشاهده اسنادی است که بوسیله آن متون، اسناد و مدارک خواه مربوط به گذشته و خواه مربوط به زمان حال، مورد ارزیابی و تحلیلی منظم، دقیق با درجات بالاتری از پایایی قرار می‌گیرد.

تحلیل محتوا روشی پژوهشی برای بیان مفاهیم یا واژه‌های معینی در یک متن و یا مجموعه‌ای از متون است که وجود مفهوم و ارتباط بین واژه‌ها یا مفاهیم تحلیل گردیده و درباره‌ی پیام‌های موجود در متن، نتیجه‌گیری می‌شود، به بیان دیگر در تحلیل محتوا، شناخت ناخودآگاه متن و

صاحب متن مدنظر است. در کتاب «من لایحضره الفقیه» نیز با بررسی دقیق متن، مفاهیم مندرج در کتاب استخراج گردیده و ضمن ارتباط واژه‌ها با یکدیگر، شناخت متن و مفهوم‌سازی چه به صورت اشارات مستقیم و چه غیرمستقیم صورت می‌گیرد.

۵. یافته‌های پژوهش

یافته‌های کلیدی تحقیق در جهت پاسخ به پرسش تحقیق یعنی اینکه الگوی اسلامی- ایرانی، اصول، راهکارها، مفاهیم و اندیشه‌های شهری مطلوب، قابل حصول و تحقق‌پذیر در این دنیا مورد تأکید ائمه اطهار در کتاب «من لایحضره الفقیه» چیست، در سه قالب فکری، عملی- اخلاقی و عینی مورد بحث و نتیجه‌گیری قرار گرفته‌اند.

پاسخ به این سؤال در تبیین عوامل آشکار و پنهانی که در فرایند شکل‌گیری الگوی اسلامی ایرانی می‌تواند نقش‌آفرینی نماید، مؤثر بوده و گامی کوچک در جهت رسیدن به شهر آرمانی اسلامی و قابل حصول و تحقق‌پذیر در این دنیا و بازتعریف مفهوم انسان، فضا، زمان و مکان می‌باشد.

یافته‌های تحقیق و پژوهش‌های پیشین نشان‌گر این نکته مهم و اساسی هستند که شهر اسلامی به واسطه داشتن سه مؤلفه انسان مسلمان، کالبد و سیمای اسلامی و فضای اجتماعی اسلامی به صفت اسلامی بودن متصف است، بنابراین در هر نوع نظریه‌پردازی درباره‌ی شهر اسلامی باید به این سه عنصر توجه شود (بیات، ۱۳۹۳: ۱۶۴) و هرگاه نگرش به فضاها‌ی شهری اسلامی، نگرشی تک‌بعدی و صرفاً از نحله‌های کالبدی، اقلیمی، جغرافیایی، شکلی و... بوده، جز ارائه سیمایی کاریکاتوری و جز به قالب درآوردن فضای شهری اسلامی در الگویی از اشکال خاص، دستاورد چندانی نداشته است (سجاذزاده، ۱۳۹۱: ۱۹۷).

در بسیاری از طرح‌ها و برنامه‌ریزی‌ها برای شهر، مؤلفه انسان به صورت کمی یعنی بر مبنای جمعیت مدنظر قرار گرفته و به مانند سایر امور کمی در برنامه‌ریزی شهر مورد مطالعه قرار می‌گیرد. این در حالی است که در تعالیم دینی توجه به کیفیت زندگی یا بعد معنوی حیات به عنوان وجه بارز نیاز انسان مطرح است و این همان نیازی است که در تمدن دنیای معاصر مغفول مانده است. در این راستا توجه به دو نکته اساسی است:

۱. انسان به عنوان موجودی مطرح است که غرض از ایجاد و ساخت شهر، پاسخ‌گویی به

نیازهای او در مسیر تکاملی اش می باشد.

۲. انسان، متشکل از ساحت‌های وجودی متعددی است که غفلت یا سبک شمردن هریک از آنها می‌تواند تعادل زندگی اش را مختل نماید.

جهان دنیاگرای معاصر تمرکز اصلی فعالیت‌های خویش را بر جنبه مادی حیات انسان متوجه و متمرکز نموده است؛ و می‌توان گفت که کفه‌ی ترازوی متعادل انسانیت به نفع وجه مادی و دنیوی زندگی سنگین شده است (نقی زاده، ۱۳۸۸: ۱۱). آنچه مسلم است این است که نگاه صرفاً کالبدی، شکلی و ذهنی منحصر به فضا، واقعیات فضای شهری و شهرهای اسلامی را آشکار نخواهد کرد و غفلت از نگاه درون‌گرایانه سبب مغفول ماندن از واقعیات فضاهای شهری در شهرهای اسلامی است؛ همین غفلت، ریشه بسیاری از مصائب دامن‌گیر بشر، حتی در زمینه‌های مادی، مثل بحران محیط زیست و ... را سبب گردیده است و لکن توجه به مقوله انسان و نیازهایش آنگونه که در مفاهیم اسلامی تأکید شده‌اند، سبب جلوگیری از بسیاری مصائب خواهند شد. تبیین اهداف زندگی انسان و نقش مهمی که انسان در زمین بنا به اهدافش دارد، اینکه برای چه آفریده شده است، مقصد نهایی اش چیست و کجاست، مسئله‌ی مهم و اساسی است که در برنامه‌ریزی و اجرای برنامه‌ها بایستی مورد توجه قرار گرفته و استوار شود.

امروزه «استحاله محیط‌های شهری به سمت همشکلی با شهرهای غربی و بی‌هویتی شدت بیشتری یافته است. علی‌ای حال یکی از موارد مهمی که در برنامه‌های توسعه باید مورد توجه قرار گیرد حفظ و تقویت و ترویج هویت ملی-اسلامی جامعه است به نحوی که جامعه را در مقابل تهاجم بیگانه در زمینه‌های مختلف و همچنین در مقابل رشد از خودبیگانگی و ... مصون دارد. نتیجه آنکه نبایستی تنها ملاک و معیار توسعه را در توسعه مادی و اقتصادی (غالباً کمی) خلاصه نمود بلکه توجه به سایر جنبه‌های حیات نیز ضرورت دارد.» (نقی زاده، ۱۳۷۸: ۳۲)

۱-۵. الگوی اسلامی ایرانی در وجه فکری

الگوی اسلامی ایرانی مطرح شده در کتاب «من لایحضره الفقیه» در سه وجه فکری، عملی-اخلاقی و عینی قابل تقسیم‌بندی است، انطباق و همپوشانی این سه وجه در ایجاد فضاهای شهری مطلوب و ایجاد شهر اصیل اسلامی نقش قابل توجهی خواهند داشت. در وجه فکری، تفکر و جهان بینی توحیدی که حاصل حضور فرد مسلمان مؤمن است شکل گرفته و در مجموع

فضای فکری اسلامی را خواهد ساخت.

بررسی‌ها و نتیجه‌گیری‌ها در دو قالب توصیه‌ها و قوانین طبقه‌بندی شده‌اند که در طبقه‌بندی توصیه‌ها بیشتر وجه سفارشی و توصیه‌ای مورد تأکید و توجه واقع شده است. در مقابل احادیثی که بیشتر در جهت حفظ نظم در اجتماع بوده در قالب قوانین طبقه‌بندی شده‌اند، زیرا اولین برآیند قانون «نظم» است و انگیزه قانون‌گذاری در جهت افزایش میزان نظم و کاهش اختلاف است. پس از هر قانون‌گذاری است که شاهد ایجاد نظم در اجتماع هستیم و لذا حذف آنها می‌تواند چهره اجتماع را دگرگون و حتی دچار بحران نماید.

مطابق بررسی‌های انجام گرفته در وجه فکری، روابط همسایگی مستحکم و رعایت حق همسایه اصلی‌ترین و مهم‌ترین بنیان نظری-آرمانی مطرح شده در این کتاب می‌باشد که از بطن و درون‌مایه این وجه اعتقادی محکم شاهد توصیه به «حسن سلوک در روابط شهروندی» نیز می‌باشیم. هر دو این ارتباطات منجر به توصیه‌های اجتماعی و زندگی مناسب و مطلوب اجتماعی گردیده که سبب روابط خانوادگی مستحکم نیز خواهد گردید. افزایش امکان تماس افراد، انسان‌ها، گروه‌ها، از تماس همسایگان گرفته تا ارتباط بین ساکنین یک محله و همچنین ارتباطات فرهنگی بین شهرها، از اموری است که جهت دستیابی به هدف وحدت اجتماعی توصیه شده است.

قاعده لاضرر، مهم‌ترین قانونی است که در این وجه از ابعاد شهر اسلامی قابل طبقه‌بندی است؛ لذا تطبیق ضوابط، مقررات، الگوها و بالآخر ضوابط و مقررات شهری و شهرسازی با قاعده لاضرر که از مشهورترین قواعد فقهی است، ضرورت دارد. به موجب این قاعده هر اقدامی در جامعه اسلامی، بایستی مبتنی بر اصول و ضوابطی باشد که سبب ضرر رسانیدن روحی، مادی و معنوی به خود و دیگران نگردد. قاعده لاضرر، مهم‌ترین قاعده و قانون فقهی مرتبط با حقوق شهروندی است که درون‌مایه زندگی اجتماعی و توصیه به رعایت حق و حقوق همسایه و شهروندان درون آن نهفته است. فرمانبرداری از این قاعده وظیفه تک تک مسلمانان برشمرده شده و بر همه مسلمانان واجب می‌باشد. در وضع قوانین شهروندی نیز بایستی توجه ویژه‌ای به این قانون شده و به عبارتی راه ضرر و زیان رسانیدن به شهروندان در جامعه اسلامی مسدود گردد، زیرا که قوانین و مقررات اسلام تا جایی است که مستلزم ضرر و زیان هم برای فرد و هم برای جامعه نباشد.

ضرورت دقت و توجه زیربنایی و اساسی به قاعده لاضرر با توجه به شرایط امروزی جوامع مسلمین، کمبود مسکن و روی آوردن به ارتفاع و افزایش تراکم‌ها، بیش از گذشته احساس می‌شود.

خداوند متعال در آیه ۸۰ سوره مبارکه نحل "وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُم مِّنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا" (و خداوند برای شما از خانه‌هایتان، مایه آرامش قرار داد) به مسئله‌ی آرامش و ایجاد سکون در خانه‌ها و منازل انسانها تأکید داشته است، لذا در مواردی، مقدم شمردن برخی منافع شخصی و کوتاه مدت و برتری جویی‌های مادی باعث برهم زدن این آرامش و سکون شده است.

تعارض با قاعده لاضرر امروزه بر بسیاری از شهرهای ما سایه افکنده است و چنان در کالبد و سیمای شهرها مشهود گردیده که نیاز به بازبینی در ضوابط و مقررات شهری و شهرسازی بیش از پیش احساس می‌گردد و لذا وظیفه مسئولان و دست‌اندرکاران امور شهرسازی است که با وضع مقررات و ضوابط منبِق با دستورات اسلامی، آرامش و سکونی که قرآن و احادیث بر آن تأکید دارند، به منصفه ظهور برسانند.

توصیه‌ها

روابط همسایگی مستحکم

حسن سلوک در روابط شهروندی

سازمان دادن به مناسبات اجتماعی با
محوریت پرهیز از ضداژوها

روابط خانوادگی مستحکم

وجه
فکری

قوانین

قاعده
لاضرر

شهر بر پایه
شهروند با ایمان
به زندگی و
تعاملات
اجتماعی شکل
می‌گیرد و تمامی
قوانین و مقررات
بر اساس آن
انسجام گرفته و
وضع می‌شوند.

نتیجه

نمودار ۵. الگوی اسلامی ایرانی در وجه فکری

۲-۵. الگوی اسلامی ایرانی در وجه عملی-اخلاقی

در روایات اسلامی و تفکر اسلامی، رعایت اعتدال همواره توصیه شده و یکی از مهم‌ترین

و جوه توصیه شده در تعالیم اسلامی است که مظاهر رعایت اعتدال در تمام جوانب بایستی قابل شناسایی باشد و مطابق این تفکر، شهرسازی در ابعاد طراحی، برنامه‌ریزی و مدیریت نبایستی به سمت و سوی قطب‌بندی شهر چه از جهت ویژگی‌های کالبدی، ویژگی‌های معماری، توزیع خدمات شهری و چه از جهت ویژگی‌های اجتماعی حرکت نماید. طراحی شهر، برنامه‌ریزی شهر، مدیریت شهری، قوانین شهری و ... بایستی طوری تنظیم شوند که از قطب‌بندی شهر جلوگیری شود. تقسیم‌بندی و قطب‌بندی شهری و اجتماعی به محلات فقیرنشین و ثروتمند، دارا و ندار و ... در جهت تقسیم جامعه و انسان‌ها بر مبنای عوامل مادی، مخدوش‌کننده وحدت و یکپارچگی در شهر بوده و آفتی برای امکان مرادفات اجتماعی خواهند بود.

با رجوعی دوباره به معماری سنتی ایرانی-اسلامی و بازشناسی دوباره نقش آن در حقوق شهروندی و عدل بر مبنای قرآن و احادیث می‌توان ارزش‌هایی که معماری مدرن در ایران زیر پا گذاشت، باردیگر به معماری و زندگی انسانی بازگرداند. مسئله حقوق شهروندی، از جمله مسائلی است که در اسلام بسیار به آن توجه شده و بر رعایت کرامت و ارزش‌های انسانی بسیار تأکید شده است (بمانیان و دیگران، ۱۳۹۲: ۸۹).

«رعایت حقوق شهروندی به عنوان نمودی از اصل عدالت در جامعه اسلامی، به عنوان الگویی در کالبد و بافت معماری و شهر، تأثیر گذاشته است؛ به گونه‌ای که این اعتقاد در هویت‌بخشی به محله‌های مسکونی و معماری آن به عنوان ساز و کار اصلی به کار رفته است. اصولی چون لاضرر و لاضرار، حق شفعه و بسیاری از اصول فقهی دیگر که در قرآن با احادیث آمده‌اند، زمینه‌ساز حل بسیاری از مشکلاتی است که در صورت عدم رعایت آن وحدت محله‌ها و همسایگی‌ها از بین می‌رود و حقوق افراد زیر پا گذاشته خواهد شد. تمامی اصول اسلامی بر پایه رعایت حق انسان و در واقع «حق الناس» است تا حقی از انسانی گرفته نشود و حرمت و کرامت انسانی، آن گونه که در قرآن برای انسان به عنوان جان‌نشین خداوند در زمین در نظر گرفته شده، رعایت شود» (بمانیان و دیگران، ۱۳۹۲: ۹۵).

با توجه به وجود و دخالت اجزاء و عناصر متعدد در شکل‌گیری یک شهر، قوانین-رفتارها و یا به عبارتی وجه عملی-اخلاقی، جزء دَوم تشکیل‌دهنده یک شهر خواهد بود. در وجه عملی-اخلاقی که منجر به صدور قوانین در یک شهر خواهد گردید با توجه به شاخصه‌های سیاسی و اقتصادی و مرتب‌سازی بر اساس مبنای تکرار، به شاخص «پرهیز از مناسبات اقتصادی ربوی»

و «حسن روابط، اعتماد و امانت در تجارت و دادوستد» رسیده که در کنار این دو شاخص مهم و بسیار مؤکد در روایات اسلامی به سنت حسنه قرض الحسنه نیز توجه ویژه‌ای شده است. اسلام همواره به زندگی دنیوی توجه داشته اما در نگاه به زندگی دنیوی، نگاهی نیز به آخرت انسان دارد، نگاهی دنیوی که همواره با قناعت همراه است و اینکه در اقتصاد شهر اسلامی همواره نقش کسب آگاهی در علم تجارت جهت نیفتادن در دام ربا مورد تأکید است. بازار عنصری است که در نگاه دنیوی اسلام به شهر مورد اهمیت بسیار است اما رعایت آداب بازار با کسب روزی حلال و تلاش در جهت کسب روزی حلال در بازار و پرهیز از اقتصاد ربوی با وضع قوانین اقتصادی در جهت مبتلا نشدن به دام ربا می‌باشد.

در نظام سیاسی اسلام، خدمت‌رسانی به مردم با حلم و بردباری و نقش عقل، همواره از توصیه‌های اکید بوده است. رعایت حقوق شهروندی، سیاست ارجحیت منافع جمعی بر منافع فردی منجر به صدور قوانین ویژه‌ای در شهرهای اسلامی می‌گردد؛ به عنوان مثال می‌توان با رعایت حقوق شهروندان، قانون تملک در شهر به دلیل ارجحیت منافع جمعی بر منافع فردی را نمونه‌ای از تأثیر این روایات بر قوانین و مقررات در شهرهای اسلامی شمرد.

حق شفعه یعنی الویت حق خرید سهم شریک، از قوانین مهم اسلامی است که در جهت حفظ حقوق شهروندی است. تمامی توصیه‌ها و قوانین ذکر شده و توصیه شده بایستی تحت عنوان عدالت بوده که شامل پرهیز از تصرف و دست‌اندازی به بیت‌المال مسلمین و اموال مسلمین قرار گیرند.

شهر بر پایه قوانین و سیاست‌های اسلامی، محترم دانستن مالکیت خصوصی و به همراه آن حفظ حقوق شهروندی، کسب روزی حلال بدون مناسبات اقتصادی ربوی و توجه به سنت قرض‌الحسنه شکل گرفته و سیاست‌های شهری در جهت رعایت عدالت و پرهیز از تصرف و دست‌اندازی در اموال مسلمانان، بیت‌المال و در نهایت وحدت و اتحاد در جامعه سیاسی مسلمانان اتخاذ می‌گردد. قانون ارجحیت منافع جمعی بر منافع فردی بایستی در قوانین شهری و شهرسازی متجلی گردد. وجود طرح مصوب در طرح‌های جامع شهری، طرح‌های هادی شهری و تفصیلی یکی از شرایط اصلی در بحث تملک و اجرای طرح‌های شهری است. در این میان آنچه مهم است شاید نارضایتی برخی مالکان از اجرای طرح مشهود بوده، ولی اسلام ضمن محترم شمردن مالکیت شخصی و قاعده تسلیط که همواره مورد تأکید بوده است، منافع جمعی

و اجتماعی و انتفاع جمعی را بر نفع شخصی و فردی ارجحیت داده است. لذا، توجه قانون ارجحیت منافع جمعی بر منافع فردی و شخصی بر طبق اسناد و روایات اسلامی همواره بایستی لحاظ گردد. حق تملک قهری در صورت ارجحیت منافع جمعی بر منافع فردی با پشتوانه وجود روایات متعدد اسلامی برای اجرای طرح‌های شهری، قابل توجیه و اثبات است. اسلام همواره ضمن محترم شمردن مالکیت خصوصی، احترام گذاشتن به مالکیت افراد در جامعه اسلامی، بر ارجحیت منافع جمعی بر منافع شخصی تأکید و اهتمام ویژه‌ای داشته و بایستی در شهرهای اسلامی به منصفه ظهور برسد.

نمودار ۶. الگوی اسلامی ایرانی در وجه عملی-اخلاقی

۳-۵. الگوی اسلامی ایرانی در وجه عینی-فضایی

تجلی هر دو وجه قبلی شهر یعنی وجوه فکری-عقیدتی و عملی-اخلاقی، زمانی است که وجه کالبدی (وجه عینی و فضایی) بروز پیدا کرده و تجلی عینی خود را نشان می‌دهد. در این شهر است که انسانها می‌توانند بر اساس اعتقاداتشان زندگی کنند و محیط زندگی نشانه هویت معنوی فرد مسلمان، جامعه مسلمان و واجد معانی و ارزش‌ها و اصول اسلامی است که به آنها باور داشته و دارند.

کالبد شهر اسلامی، تجلی کالبدی باورها و اعتقادات است، تجلی کالبدی قوانین، رفتارها و اعمال است. محیطی است که به مسلمان زیستن فرد مسلمان کمک نموده و جلوه‌گاه و تجلی‌گاه مسلمان زیستن است. مهم‌ترین تجلی‌گاه کالبدی در شهرهای اسلامی مسجد است و در همین جاست که مهم‌ترین و اصلی‌ترین عامل هویت‌دهنده کالبدی در شهرها و روستاهای مسلمانان بروز پیدا می‌کند. در نگاه اول، مساجد شاخص‌ترین عنصر در هر شهر اسلامی است که نظر هر بیننده و تازه وارد را به خود جلب می‌نماید.

نقش مسجد، ابتدا نقشی مذهبی در جهت محل برگزاری نماز بوده، اما پس از هجرت پیامبر به محیط امن مدینه، مسجد نقش-های متعددی به خود گرفته و تنها یک مکان عبادت محسوب نگردید، بلکه کانون اصلی همه فعالیت‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و خدمات عمومی به شمار آمد. مهم‌ترین تصمیم‌ها در مسجد گرفته شد، اجتماعات عمومی، قضاوت‌ها، اعلام وظایف حکومتی و دیگر فعالیت‌های اجتماعی همه و همه در مسجد انجام می‌گرفت. مسجد نقش آموزشی به خود گرفت، بحث، تدریس و فراگیری علم و قرآن در مسجد برپا گردید و این نقش‌ها تا زمان حاضر نیز ادامه یافته است. وجود مسجد در شهرها، دلیلی بر حضور اسلام و گسترش قلمرو اسلامی بشمار می‌آید. مهم‌ترین نقش علاوه بر نقش مذهبی، فعالیت و تعاملات اجتماعی مسجد بود. همانطوری که در توصیه‌ها و روایات متعدد به زندگی اجتماعی تأکید فراوان شده است و زندگی و تعاملات اجتماعی، مهم‌ترین و اصلی‌ترین توصیه ائمه اطهار و شخص پیامبر بوده است، مسجد نقش اصلی در تجلی کالبدی این توصیه در شهرها و مجتمع‌های زیستی مسلمانان گردید.

مهم‌ترین نکته در طراحی مساجد، ساده ساختن و سادگی در ساخت مساجد بود که شخص رسول گرامی اسلام (ص) بر آن تأکید فراوان داشته و همواره از تجملات و تزئینات اضافی منع می‌نمودند.

بازار، تجلی گاه کالبدی بعدی شهرهای اسلامی است. بازار به عنوان قلب تپنده شهر، تجلی کالبدی کسب روزی حلال و پرهیز از مناسبات اقتصادی ربوی نقش خود را ایفا می نماید. «بازار، نهادی اجتماعی و مشتمل بر عناصر دینی، تجاری، سیاسی، و اجتماعی بوده و هست. این نهاد، مرکز اصلی ملاقات، تجارت، و دادوستد در زندگی شهری است» (پروشانی، ۱۳۹۳: ۱۷۶). در شهرهای اسلامی بازارها وابستگی کارکردی به مساجد مخصوصاً مساجد جامع داشته اند. از لحاظ اجتماعی، بازارها کانون اصلی خبررسانی و تعاملات اجتماعی درون شهری بوده است و معمولاً اطلاعات و اخبار از همه مراکز مذهبی، آموزشی، راسته ها و ... وارد جریان بازار شده و از آنجا به تمام نقاط شهر جریان می یافت. بازارها علاوه بر جنبه مهم اقتصادی، جنبه مهم دیگری نیز بر عهده دارند و آن جنبه اجتماعی بازار است. شرکت در نمازهای جماعت بازار توسط بازاریان، برگزاری مراسمات ویژه در ایام محرم، سینه زنی، تعزیه و ... از جلوه های تعاملات اجتماعی است که در کالبد بازار تجلی می یابد.

همبستگی بازارها و مساجد از نکته های اساسی است که در بُعد کالبدی و کارکردی نزدیکی ها و قرابت های بی شماری دیده می شوند. «مسجد جامع به سبب تقدم وظایف مذهبی در جای مناسبی در هسته مرکزی و محور اصلی شهر ساخته می شد و بازار به عنوان مرکز معیشت مردمی و فعالیتهای صنفی معمولاً در جوار مسجد قرار داشت» (پروشانی، ۱۳۹۳: ۸).

همسایه مداری و رعایت حقوق همسایه از مواردی است که همواره در وجه فکری شهر مورد بحث قرار گرفت؛ اما اینکه حریم همسایه تا کجا بوده از موارد کالبدی است که در این جزء شهر تجلی عینی یافته و بعد اجتماعی شهر یعنی همسایه مداری و رعایت حقوق همسایه با در نظر گرفتن حریم و حد همسایگی تجلی عینی و کالبدی می یابد. حفظ محیط زیست و رعایت حریم خصوصی مسلمانان از دیگر موارد مورد تأکید در مباحث می باشد که بایستی در تجلی کالبدی، عینی و فضایی به عنوان ضابطه در شهرهای مسلمانان مورد رعایت قرار گیرند.

شهر اسلامی، تجلی عینی پیدا میکند.

تجلی عینی باورها، اعتقادات، رفتارها و اعمال ساکنان شهر

نمودار ۷. الگوی اسلامی ایرانی در وجه عینی-فضایی

۶. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

بر اساس یافته‌های تحقیق و بررسی کتاب «من لایحضره الفقیه»، الگوی اسلامی ایرانی مطرح شده در مورد مفاهیم شه‌ری، در متن این کتاب، همچنین مفاهیم کاربردی استخراج شده را می‌توان به شرح جدول ذیل طبقه‌بندی نمود:

جدول ۲. الگوی اسلامی ایرانی مطرح شده در کتاب «من لایحضره الفقیه»

روابط همسایگی مستحکم	وجه فکری	الگوی اسلامی ایرانی
حسن سلوک در روابط شه‌روندی		
سازمان دادن به مناسبات اجتماعی		
روابط خانوادگی مستحکم		
حسن روابط، اعتماد و امانت در تجارت	وجه عملی-اخلاقی	
توجه به سنت حسنه قرض الحسنه		
نقش عقل در نظام سیاسی اسلام		
خدمت‌رسانی به مردم		
نظام اداری مطلوب		
بهره‌برداری حداکثری از دنیا با نگاه به آخرت		
وحدت و اتحاد در جامعه اسلامی		
قناعت		
کسب آگاهی، علم و تجارت		
اهمیت بازار و کسب روزی حلال		

جدول ۳. مفاهیم کاربردی مطرح شده در کتاب «من لایحضره الفقیه»

قاعده لاضرر	وجه عینی	مفاهیم کاربردی
ارجحیت منافع جمعی بر منافع فردی		
حقوق شه‌روندی		
حق شفعه		
عدالت		
پرهیز از مناسبات اقتصادی ربوی		
مسجد		
بازار		
حفظ محیط زیست		
رعایت حد همسایگی		
رعایت حریم خصوصی		

بسترسازی عینی زیستن در ساحت شهری و فضا‌سازی‌های شهری متناظر با حیات زندگی معرفت‌شناسی تمدن اسلامی، نیازمند بازخوانی متون ارزشمند تمدن اسلامی در راستای ارائه الگوی‌های کاربردی حیات امروزین بشری است. کتاب ارزشمند «من لایحضره الفقیه»، به عنوان یکی از این متون، کلیدی برای بن‌مایه‌های فکری مفاهیم شهری در ابعاد سه‌گانه فکری، عملی-اخلاقی و عینی را در حیات‌های توأمان مادی و معنوی ساحت شهری و شهرسازی، تمدن اسلامی، مهیا خواهند ساخت.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق) (۱۳۹۴). متن و ترجمه کتاب من لایحضره الفقیه، ترجمه محمد جواد غفاری، انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
۲. احمدی بافنده، محمد (۱۳۹۸). **جستاری بر جهان شهرهای اسلامی**، تهران، نشر ترنگ.
۳. اخوت، هانیه؛ بمانیان، محمدرضا و الماسی فر، نینا (۱۳۹۳). **معماری و شهرسازی سنتی در کشورهای اسلامی**، تهران، انتشارات طحان.
۴. ایازی، سید علی نقی (۱۳۸۷). تبیین اندیشه اسلامی پیرامون شهر و شهرنشینی با تأکید بر متون دینی، نخستین همایش آرمانشهر اسلامی، اصفهان، دانشگاه اصفهان.
۵. بمانیان، محمدرضا؛ ارجمندی، سحر و علی محمدی، فرزانه (۱۳۹۲). «تأثیر اصول فقهی مرتبط با حقوق شهروندی بر پایه عدل در طراحی مسکن (نمونه موردی: سه مورد از خانه‌های ایرانی-اسلامی)»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، تابستان ۹۷، شماره دوازدهم، صص ۸۹-۱۰۰.
۶. بیات، بهرام (۱۳۹۳). «رویکرد اسلامی به شهر؛ ویژگیهای شهر اسلامی»، فصلنامه علمی-پژوهشی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، بهار و تابستان ۹۳، سال چهارم، شماره اول، شماره پیاپی ۶، صص ۱۳۷-۱۶۷.
۷. پروشانی ایرج، فروتن فریدون، ورجاوند پرویز، بونایل میشل، طارمی حسن، اولیا محمد رضا، تفضلی عباسعلی، فلور ویلم ام، برونشویگ روبر، بازن مارسل، خسروی خسرو (۱۳۹۳). **بازار در تمدن اسلامی**، تهران، نشر کتاب مرجع.
۸. حبیبی، سید محسن (۱۳۸۳). **از شار تا شهر**، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۹. دلوی، محمدرضا؛ حاجیان، طالب؛ فیروزی، سارا و روزبهانی، نسیم (۱۳۹۲). اصول و مفاهیم اساسی مدیریت در منابع اسلامی، اصفهان: انتشارات نقش نگین.
۱۰. ستاری ساربانقلی، حسن (۱۳۹۰). اصول مدیریت شهری و شهرسازی رسول اکرم در مدینه النبی، مجله معرفت، اسفند ۱۳۹۰، شماره ۱۷۱، صص ۱۱-۲۴.
۱۱. ستاری ساربانقلی، حسن (۱۳۹۰). «سطح بندی شهر در کلام پیامبر اسلام (ص)»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، بهار ۱۳۹۰، شماره ۳، صص ۴۷-۵۶.
۱۲. ستاری ساربانقلی، حسن (۱۳۹۳). «کاربرد نظام زیبایی‌شناسی برگرفته از قرآن کریم در

- طراحی شهری»، نشریه علمی مدیریت شهری و روستائی، بهار ۱۳۹۳، شماره ۳۴، صص ۳۳۵ - ۳۵۸.
۱۳. سجاذزاده، حسن و موسوی، سیده الهام (۱۳۹۳). «ابعاد چيستی شناسی و هستی شناسی شهر اسلامی از منظر متون اسلامی». مجله مطالعات شهر ایرانی اسلامی، تابستان ۱۳۹۳، شماره ۱۶، صص ۵ - ۱۸.
۱۴. سیاف زاده، علیرضا؛ میره ای، محمد و موسوی، سید علی (۱۳۹۵). «شناسایی و تبیین اصول اسلامی مدیریت شهری بر اساس آموزه های قرآن: امنیت»، مدیریت فرهنگ سازمانی، دوره ۴، شماره ۱.
۱۵. ضرابی، اصغر و علی نژاد طیبی، کاووس (۱۳۸۹). «تحلیلی بر عناصر و کاربری های شهری در شهرهای اسلامی»، کتاب ماه هنر، شماره ۱۴۳، صص ۱۶ - ۲۷.
۱۶. ظفری، داریوش؛ مرادی، حسن و حسینی، محمد حسین (۱۳۹۳). مبانی شهرسازی ایرانی اسلامی، تبریز: انتشارات فروزش.
۱۷. عبدالستار عثمان، محمد (۱۳۷۶). مدینه اسلامی، ترجمه علی چراغی، تهران، انتشارات امیرکبیر.
۱۸. معارف، مجید (۱۳۷۶). پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه، موسسه فرهنگی و هنری ضریح.
۱۹. ملکشاهی، غلامرضا (۱۳۸۰). تغییرات ساختاری در اماکن مذهبی شهرهای اسلامی، پژوهشگاه علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه مازندران، سال اول، شماره ۳، صص ۱۶۱ - ۱۸۳.
۲۰. نصر، سید حسین (۱۳۸۶). اسلام سنتی در دنیای متجدد، ترجمه محمدرضا صالحی، تهران، ناشر دفتر پژوهش و نشر سهروردی.
۲۱. نصر، سید حسین (۱۳۷۵). هنر و معنویت اسلامی، ترجمه رحیم قاسمیان، تهران: دفتر مطالعات دینی هنر.
۲۲. نصر، سید حسین (۱۳۸۹). اسلام و تنگناهای انسان متجدد، تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی.
۲۳. نقی زاده، محمد (۱۳۸۷). شهر و معماری اسلامی (تجلیات و عینیات)، اصفهان: انتشارات مانی.

۲۴. نقی زاده، محمد (۱۳۸۸). طرح کلی برنامه‌های جامع احیاء شهر اسلامی، تهران: کتاب ماه هنر، شماره ۱۳۶.

۲۵. نقی زاده، محمد (۱۳۸۹). تفکر توحیدی و سازمان فضایی شهر در تمدن اسلامی، تهران: کتاب ماه هنر، شماره ۱۴۴.

26. Mortada, H (2003) Traditional Islamic Principles of Built Environment. London, Routledge Curzen.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی